

## РОЗДІЛ IV

### ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК 94 (477) «17/18»

**О.О. Крижановська**  
(м. Київ)

#### **ОСВІТА Й КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.**

*Статтю присвячено рівню освіти та культури українського селянства наприкінці XVIII — на початку XIX ст., котрий, незважаючи на існуючі у сфері народної освіти проблеми, був досить високим. Селяни різних категорій, могли не лише отримувати гарну освіту, а й мали можливості для самореалізації.*

*Статья посвящена уровню образования и культуры украинского крестьянства в конце XVIII — начале XIX века, которые, несмотря на существующие в сфере народного образования проблемы, был достаточно высоким. Крестьяне различных категорий, могли не только получать хорошее образование, но и имели возможности для самореализации.*

*Article is devoted to education and culture of the Ukrainian peasantry in late XVIII — early XIX century. which, despite existing in the field of education issues, was quite high. Different categories of farmers could not only receive a good education, but also have opportunities for self-development.*

Одним з традиційних напрямків вітчизняної історіографії є присвячений українському селянству, спектр студій котрого є досить широким. Однак, на жаль, не всі сторони того життя вивчені достатньо всебічно та ґрунтовно. Дореволюційна й радянська історіографії багаті на відповідні дослідження, однак до сфери наукових інтересів їх авторів входили в основному загальні питання<sup>1</sup>, доробки етнографічного<sup>2</sup>, соціального<sup>3</sup> й економічного<sup>4</sup> спрямування, висвітлення найрізноманітніших аспектів селянських рухів<sup>5</sup>, включаючи фундаментальні публікації архівних джерел стосовно соціальної активності селян<sup>6</sup> та їх провідників<sup>7</sup>. Не було обійдено увагою науковців історія і життя окремих їх категорій, зокрема, державних селян<sup>8</sup>.

Комплексу ж питань, пов'язаних із культурою селянства, рівнем їх освіти, ставленням до навчання, книги й можливостями реалізації набутих знань, до-

слідниками, на жаль, не приділено достатньо уваги. Наявні історичні студії стосуються в основному шкільництва в цілому<sup>9</sup> й народної освіти зокрема<sup>10</sup>, а також взаємодії держави та церкви в освітній сфері<sup>11</sup>.

Практично не дослідженим й донині залишається ряд актуальних та важливих питань соціальної структури читацької аудиторії, складу й масштабів приватних бібліотек, зокрема тих, що належали селянам. Недостатньо ґрунтовно висвітлено співвідношення в останніх рукописних та друкованих книг. Тим часом наукові студії, присвячені даній проблематиці, істотно допоможуть більш чітко з'ясувати рівень грамотності та культури українських селян, поглиблять висвітлення питань народної релігійності й посприяють більш ґрунтовному дослідженню еволюції читацьких інтересів кількох поколінь відповідної читацької аудиторії на фоні існуючих соціально-економічних умов<sup>12</sup>.

І лише останніми роками почали з'являтися праці, в яких проаналізовано нові типи джерел, серед яких певне місце зайняло селянське листування<sup>13</sup>. Ряд істориків-аграріїв вийшли за рамки соціально-економічних студій, результатом чого стала поява нового напрямку досліджень, в котрих основна увага приділялася саме культурі селянства<sup>14</sup>, а також спростовувався міф про майже поголовну його неграмотність<sup>15</sup>.

Також недостатньо всебічно вивчено такий корпус джерел, як селянські скарги. Існуючі ж студії з даної проблематики стосуються переважно великоросійських губерній, а не українських<sup>16</sup>. Тим часом їх ретельний аналіз важливий не лише в дослідженні селянських рухів, а й у вивченні рівня грамотності та культури селян.

Варто зазначити, що реалії кінця XVIII — першої половини XIX ст. були досить складними й неоднозначними. З одного боку, селянське господарство значною мірою залежало від кількості робочих рук. Тому нерідко траплялося, що віддання дитини в науку позбавляло її батьків вкрай необхідної робочої сили, через що їм нерідко було важко змиритися з думкою, що їх діти замість допомоги у нелегкій селянській праці будуть проводити день у стінах школи. Інколи учителю, священику чи поміщику доводилося наполегливо переконувати селян віддати свою дитину «в науку». Часто, що сина селяни віддавали учитися тоді, коли вроджена чи отримана хвороба робила його мало — чи непридатним до сільськогосподарської праці. За негативним ставленням до освіти стояв також й менталітет селян, що характеризувався моральною абсолютизацією фізично виснажливої праці на землі. Часом селяни не вважали інтелектуальну працю такою, що потребувала значних та постійних зусиль. Тож до діяльності, добробуту та дозвілля інших, привілейованих, верств вони часом ставилися критично та з недовірою<sup>17</sup>.

Однак це не означало, що основна маса селян була темною й неосвіченою. На загальний рівень їх грамотності та культури звернув зокрема увагу українець за походженням, виходець із родини кріпаків, історик літератури, цензор, чиновник Міністерства народної освіти, котрий дослужився до таємного радника, професор Петербурзького університету і дійсний член Академії наук О. Нікітенко. Він згадував: «Малоросіяни... виказували більше схильності до навчання,

аніж великороси, й не дивно, якщо Малоросія була до з'єднання з Росією більш освіченою, ніж тепер»<sup>18</sup>.

Траплялося, що навіть ті із селян, котрі були не — або малописьменними, вирізнялися своїми пізнаннями. Так, О. Нікітенко згадував про свою бабусю, дочку священика, так: «В ній було вроджене благородство, що замінювало їй освіту та надавало вчинкам і спілкуванню особливий тон пристойності. ... Як спритно вміла вона вести й підтримувати розмову з городянами, поміщиками та письменними, якими розумними і тонкими зауваженнями приправляли вона свої й чужі оповідання, як жваво та доладно викладала народні повір'я і перекази часів Катерини II, котру завжди з благоговінням називала матінкою-царицею, як жваво вміла сперечатися й заперечувати, завжди намагалася поставити на своєму! Вона мала прекрасну репутацію; її не називали інакше, як «розумною Степанівною» або «тямушою Параскою»<sup>19</sup>.

Яскравим прикладом обізнаності з традиціями та культурою селян була також українська народна співачка, дочка кріпаків Явдоха Зуїха<sup>20</sup> — прекрасний знавець фольклору. З її голосу було записано 1008 українських народних пісень<sup>21</sup>, близько 400 прислів'їв і приказок та 156 казок й переказів<sup>22</sup>.

Подібні випадки були непоодинокими. Наприклад, чернець, що вийшов з кріпосних, згадував про різнобічні знання свого батька. Відзначаючи, що Церква була для нього найважливішою школою, він, навчаючись у дяка, помічав, що його знання нерідко були більш глибокими й ґрунтовними, аніж у його товаришів. Й цим він був зобов'язаний своєму батькові котрий, будучи неписьменним, уважно слідкував за тим, що саме читалося і співалося в храмі, й чимало відповідних текстів знав напам'ять. При нагоді він нерідко розповідав синові про те, що знав сам, не забуваючи при цьому нагадати тому про необхідність бути уважним й вдумливим до усього, що читалося у церкві чи розповідалося на проповіді, що істотно допомагало тому в навчанні<sup>23</sup>.

Знаходилися серед селян і такі, що були певним чином обізнані з тим, що відбувалося поза межами їхнього світу. Так, у травні 1848 р. благочинний містечка Лисенки Звенигородського повіту Київської губернії повідомив становому, що, беручи участь у похованні у кріпака С. дитини, чув серед селян розмови про те, що нібито той не вірив у Бога, не дозволив читати над померлою Псалтир та, впустивши собак у кімнату, де знаходилося її тіло, сів за стіл, на котрому вона лежала, курич люльку, богохульствував і називав себе масоном. Під час проведення попереднього слідства дані чутки підтвердилися. Пізніше ж було виявлено, що С., будучи напідпитку, дійсно запалив люльку в приміщенні, де знаходився покійник та був названий за це своїм тестем масоном, потім паління припинив, однак подальше читання Псалтиря заборонив, усвідомлюючи, що ті, хто зібрався на похорон, були занадто напідпитку для того, щоб слухати читання зі Святого Письма<sup>24</sup>. Таким чином, селяни, принаймні, чули про існування масонів, й у їх розумінні, належність до останніх було несумісним з християнством.

Вони також нерідко добре усвідомлювали важливість набуття знань; і це знайшло своє відображення у фольклорі. Народна мудрість підкреслювала:

«Чим більше науки, тим довші руки», «Грамота не хвороба, літ не збавить», «Учений іде, а неук слідом спотикається», «Мудрим ніхто не вродився, а навчився», «Чого в молодості навчишся, то на старість як знайдеш», «Не кайся рано встати, а замолоду вчитись», «Шануй учителя, як родителя», «За письменного трьох неписьменних дають, та й то не беруть», «Як одступиш од грамоти на аршин, то вона од тебе на сажень», «Хто грамоти вмє, той краще сіє», «Де грамотні люди, там біди не буде», «Хто пише та малює, той діток своїх годує»<sup>25</sup>.

Варто відзначити також, що походження цих прислів'їв та приказок було різним. У ньому відіграли роль не лише набуття народом досвіду у трудовій діяльності, результати уважних спостережень за природою й мудрі висновки з тих чи інших явищ суспільно-політичного життя та історичних подій. Поряд з фольклорними прислів'ями і приказками широко побутували влучні образні вислови літературного походження. Чимало прислів'їв пішло в народ з творів О. Грибоедова, І. Крилова, О. Пушкіна, І. Котляревського, Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка й багатьох інших письменників<sup>26</sup>, що свідчить про те, що селянство не стояло осторонь літературної сфери.

Вплив її на творення народних прислів'їв завжди являв активний процес, що сприяв збагаченню загальної скарбниці поетичної творчості селянства й активно свідчив про суспільну вагу професійної літератури в його культурі<sup>27</sup>.

Повага до грамотності спостерігалася в багатьох селян ще з дитинства. Наприклад, О. Нікітенко, згадуючи свої дитячі роки, зазначав: «В колі дітей, із котрими мені доводилося спілкуватися, я користувався свого роду пошаною. Між нами було мало фамільярності, й вони без всякого, принаймні, в ту пору дитинства, з мого боку бажання чи зусилля легко підкорялися моєму впливу. Тимчасом, я не вирізнявся ні сміливістю, ні спритністю. Я не був лідером ані в іграх, ні у витівках, а тільки прославився як самий «учений». Цим я здобув собі авторитет навіть серед дорослих, і деякі з них доручали мені навчати грамоти їх дітей, у тому числі й наш хазяїн, диякон»<sup>28</sup>.

Усвідомлювали селяни і необхідність освіти для своїх дітей, про що згадували навіть вихідці із кріпаків, котрим, завдяки отриманим знанням й власній енергійності, вдавалося вибитися з їхнього середовища. Приміром, один з них згадував: «Школа була у ту пору не рідкість у нашому краї й ледве мені виповнилося шість років, як батьки віддали мене у навчання до дячка... В школу мене віддали настільки малим, що у негоду, особливо у заметіль, мене туди носив на руках наймит»... Спочатку я ухилився від навчання та одного разу два дні підряд прогуляв з чужими дітьми. Але дячок повідомив батькам, що я вже два дні не був у школі. Мати тільки посварила, але батько боляче покарав мене»<sup>29</sup>.

Про усвідомлення багатьма селянами необхідності знання грамоти і користі науки свідчили й народні звичаї, котрі стосувалися навчального процесу. Радісно відзначали діти-учні зі своїми батьками та наставниками перехід від однієї книги, за якою вони вчилися, до наступної. Перехід від граматки до часослова, і від нього до Псалтиря був справжнім святом для всіх. У такий день

учителю було заведено дарувати горщик із кашею, осипаною зверху грошима. Учням же дарували по п'ятаку. Звичай цей називали «кашею». В ньому прослідковувалася схожість з більш давнім аналогічним звичаєм, котрим у свою чергу передбачалося дарувати кашу та гроші бабці-повитусі під час святкування хрестин новонародженого у селянській родині. Схожість звичаїв була, скоріше за все, пов'язана із ставленням селян до освоєння грамоти як до другого народження їх дитини<sup>30</sup>.

Навчанням останніх грамоти опікувалася, у першу чергу держава. Офіційна політика у сфері освіти, котра втілювалася у життя, сприяла створенню мережі навчальних закладів, у тому числі й для дітей селян. 1803 р. було затверджено «Попередні правила народної освіти». Наступного, 1804 р., видано указ, який санкціонував відкриття парафіяльних шкіл, котрі нерідко мали засновуватися з волі поміщиків.

За статутом цих закладів, що був затверджений Олександром I 31 серпня 1807 р. міські та сільські парафіяльні школи поділялися на великі й малі та призначалися для навчання дітей з родин бідних шляхтичів, ремісників і селян. У тому його розділі, що стосувався їх навчальної програми, містилися такі положення: § 7. Сини селян у вільний від роботи час повинні вчитися пересаджування і щеплення дерев, виготовлення належного хліборобського реманенту, надання першої допомоги хворій худобі, а дочки — хатнього господарства. Одночасно діти мали вивчати напам'ять духовних пісень про домашні чесноти й огидність гріхів. § 8 стверджував: крім того, не забороняється селянським синам узимку навчатися наук, що викладаються в парафіяльних школах<sup>31</sup>.

Навчальні заклади у регіоні утримувалися казенним коштом або ж за рахунок поміщиків чи духовенства. Вчителі парафіяльних шкіл на Правобережжі отримували плату, котра сягала 150 руб. сріблом. Підручники коштували від 6 грошей до 20 злотих, друкувалися на сірому папері, що знижувало їх вартість та робило більш доступними для селян, й не змінювалися, щоб не обтяжувати учнів зайвими витратами<sup>32</sup>.

1828 р. Микола I запровадив «Правила для навчання селян». Передбачалося, що їх дітей у церковнопарафіяльних школах мали навчити читанню, письму, першим арифметичним діям та основам православ'я; саме ж навчання тривало 4–6 місяців<sup>33</sup>.

В 1808–1812 рр. лише у Катеринославській губернії діяло 12 парафіяльних шкіл. 1812 р. було затверджено новий перелік міст і сіл, де мали засновуватися дані навчальні заклади. Тільки в одному Олександрівському повіті їх було заплановано відкрити у десяти селах. Кошти, необхідні для заснування та належного функціонування шкіл, а також відповідні приміщення, у регіоні надавалися безпосередньо сільськими громадами. Річне утримання учителя тут було меншим, аніж його колеги на Правобережжі, й сягало, згідно з указом Сенату, 50 руб.; помічники останнього призначалися з числа причетників, і мали отримувати за педагогічну працю 25 руб.

1842 р. вийшов закон про відкриття парафіяльних шкіл й у державних селах, у кожній відповідній громаді. Однак пізніше через брак коштів вони почали

засновувались по одній на волость. Селяни самі збирали гроші, необхідні для відкриття цих навчальних закладів, учительські посади в яких займали місцеві священики<sup>34</sup>.

Також за законом запроваджувались державні навчальні заклади — парафіяльні та повітові училища. Перші були підготовчою ланкою до останніх.

Існувало декілька типів парафіяльних навчальних закладів: школи грамоти (1 рік навчання), однокласні (2–3 роки) і двокласні (4–5 років). До їх навчальної програми входили Закон Божий, російська мова, чотири дії арифметики й «Коротка настанова з сільського домоводства, складу людського тіла і взагалі про засоби оберігання тіла»<sup>35</sup>.

Повітові ж мали відкриватися в кожному відповідному центрі та готувати майбутніх чиновників. Парафіяльних (початкових) училищ з'явилося п'ять: три — у Києві й по одному — у Сквирі та Василькові. Згодом такий же заклад був заснований і у Таращі. Повітове училище було відкрито одне — в Києві (1833 р.). У 40-х рр. XIX ст. з'явилися державні писарські школи у деяких великих селах Київщини (Черняхіві, Браному Полі, Красятичах). Основним завданням цих навчальних закладів була підготовка волосних писарів<sup>36</sup> та чиновників<sup>37</sup>. Доступ у ці школи був відкритий й селянам<sup>38</sup>.

Ставлення до справи організації підготовки писарів із селянського середовища було досить серйозним. Навчання дітей з православних родин доручалося священикам, обраним єпархіальними єпископами. Учні з родин інших віросповідань мали навчати духовні особи тієї конфесії, котру сповідувала їх сім'я, що знали російську мову. В протилежному ж разі останні направлялися до найближчого училища, заснованого у казенному маєтку чи місті. На першому етапі підготовки кількість учнів не мала перевищувати дев'яти, щоб занадто велика їх кількість не позбавляла наставників реальної можливості приділяти належну увагу кожному з їх підопічних.

Тих, хто в майбутньому мав стати писарем, навчали Закону Божому, читати й писати російською та польською мовами, чотирьох правил арифметики, розрахунків за допомогою рахівниць. Навчанням займати дітей треба було 6–7 місяців; загальний же строк його не мав перевищувати трьох років. Після завершення ж останнього випускників школи мали направляти на річну практику як учнів до канцелярій окружних управлінь.

Навчання мало бути платним. Воно для кожного учня мало обходитися у 15 руб. сріблом, й додатково у 3 руб. сріблом призначалося на книги та навчальні посібники.

Учні писарських шкіл мали носити спеціальну форму, що надсилалася, й мешкати в одного з місцевих селян, котрий погоджувався прийняти їх до себе за окрему плату. Ті ж з них, що мали можливість проживати вдома, мешкали у батьків<sup>39</sup>.

На державному рівні втілювалася певна уніфікація навчання. Так, на перших порах на теренах Правобережної України, приєднаної до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, в місцевих парафіяльних школах навчання велося польською мовою. Після ж повстання 1831 р. відбулося їх

реформування. У процесі інкорпорації краю до російського імперського простору польські школи поступилися місцем російським. Мовою навчання в них стала російська. Підручники, які використовувалися навчальному процесі, містили інформацію в основному про життя та господарювання російського народу й не згадували про українців, їх історію, культуру, звичаї та господарство<sup>40</sup>. Це пояснювалось владою необхідністю створення більш-менш єдиного культурного простору на новоприєднаних до складу імперії землях.

Однак далеко не всі українці піддавалися подібній уніфікації. Наприклад, уродженець с. Олексіївки Воронежської губернії, українець за походженням, О. Нікітенко згадував, що чимало його земляків зуміли зберегти свою українськість, національний характер, звички й традиції<sup>41</sup>.

Не стояла осторонь справи народної освіти і церква. Азбуки й букварі, Псалтирі та Часослови, видавані її друкарнями й, зокрема, синодальною, використовувалися для навчання і побутували у селянських родинах. Елементарну грамотність діти селян отримували саме від священника чи дяка, котрі нерідко самі були вихідцями із села<sup>42</sup>, в тому числі й кріпосних (зокрема, у с. Попільня Сквирського повіту місцевий поміщик Буральський змістив з дяківства Я. Аральського, а на його місце призначив свого кріпака Й. Бурміструка<sup>43</sup>).

Також серед шкіл, що існували в Україні (це були й державні навчальні заклади, які йменувалися парафіяльними й підпорядковувалися Міністерству народної освіти, й школи, що засновувалися Міністерством державного майна у державних маєтках й спрямовувалися на отримання освіти особисто вільними державними селянами) найпоширенішими були саме церковнопарафіяльні. Більше того, київський митрополит Ісидором (Нікольський) 31 серпня 1859 р. видав розпорядження, згідно з котрим у всіх містах та селах, де не існувало навчальних закладів, школи відкривалися, за відсутності належних приміщень, саме у будинках священників<sup>44</sup>.

Часто безпосереднім навчанням селянських дітей займалися дяки. Курс навчання в школах, у котрих вони викладали основи грамоти, поділявся на чотири частини й починався з азбуки, причому букви вимовлялися по-старинці: аз, буки, веді та ін. Після засвоєння учнями її основ, учні переходили до Часослова, Псалтиря й, нарешті, до опанування премудрості письма. Деякі з них обмежувалися лише освоєнням навичок читання.

Після завершення кожної частини курсу учень приносив наставнику, як уже зазначалося, горщик із кашею, а батьки його, крім домовленої плати, винагороджували його ще й в'язанкою бубликів або книшем (здобний з салом пшеничний хліб), а заможніші — ягням, мішком борошна чи пшона<sup>45</sup>.

Ефективність методів навчання, застосовуваних наставниками, відзначали самі учні. Один із них згадував: «премудрий був звичай у тодішніх вчителів-дяків ставити нас, школярів на крилас та надавати нам можливість прочитати вголос те, що ми вже твердо, більше напам'ять, аніж по книзі, вивчили. Не будь цього, ми швидко б забували те, що так важко виучували в школі, й зовсім б полишали навчання. Крилас був для нас практикою, другою та кращою школою. Тут і прагнення до навчання, й змагання з іншими; тут ми відразу бачили, що

навчання не пройшло марно, а для батьків і не було більшого задоволення, аніж чути, як їх дитина читала або співала у храмі»<sup>46</sup>.

Таким чином, діти селян одночасно освоювали грамоту та отримували духовне навчання. Наука ця була для них непростю хоча б тому, що ті ж самі псалми в шкільних книгах друкувалися меншими літерами, аніж у церковних, і слова та рядки їх не збігалися. Крім того, після них у храмі йшли ще й тропарі та кондаки, котрі подавалися не підряд, і знаходити які по церковним книгам діти навчалися не відразу. Ці навички засвоювалися поступово. Ряд учнів опановував їх уже після завершення навчання. Ті ж із них, хто міг прочитати в храмі вечерню й часи, вважалися такими, що остаточно вивчилися. Найвищою честю та вершиною науки вважалося, коли учень міг голосно і без помилок прочитати у храмі Апостола. Дозвіл на це отримувався від дяка-учителя як особлива нагорода й лише тим з учнів, котрі показали найкращі успіхи в навчанні та гарні знання і навички читання молитов та псалмів<sup>47</sup>.

Отже, селяни різних категорій мали можливість реалізувати своє прагнення навчатися й надати таку можливість своїм дітям.

Кількість церковнопарафіяльних шкіл в Україні з часом збільшувалася. Так, у першому десятиріччі XIX ст. тут діяло 93 такі навчальні заклади, а на кінець першої чверті того ж століття — вже 153<sup>48</sup>. А 1842 р. лише в Київській губернії існувало 225 церковнопарафіяльних шкіл, у яких навчалися 2006 учнів<sup>49</sup>.

Нерідко школи засновувалися завдяки приватним пожертвам на справу поліпшення народної освіти. Приміром, візитатор Віленської шкільної округи на ці кошти заснував на Правобережній Україні 126 шкіл; усього ж у регіоні до польського повстання 1831 р. існувало 245 нижчих і середніх навчальних закладів<sup>50</sup>.

Чисельність селянських дітей, котрі навчалися в школах, зростала. Наприклад, до 1857 р. тільки у державних селах Волинської губернії їх налічувалося 443. А лише через кілька років, у 1862 р. їх кількість зросла до 3071 (в тому числі — 604 дівчинки). Ремеслам, необхідним у селянських господарствах, 1857 р. навчалися 155 дітей. На 1862 р. їх число зросло до 1036, причому більше половини з них (688 учнів) були сиротами<sup>51</sup>.

Варто зазначити, що, незважаючи на наявність статистичних даних, підрахувати кількість селян, що оволоділи грамотою, та визначити долю письменних в загальній їх масі, досить складно. Адже часом вони приховували свою грамотність перед властями, не бажаючи ставити свій підпис під офіційними документами з релігійних міркувань (так робили зокрема старообрядці). Нерідко неписьменними називали себе навіть ті із селян, котрі навчали грамоти інших<sup>52</sup>.

Хоча письменні люди і цінувалися на селі, спілкуючись поза своїм середовищем, селяни часом перебільшували власну неосвіченість, що було скоріше за все своєрідною захисною реакцією. Адже в народній свідомості побутовала думка, що занадто відверта демонстрація зайвих освіченості й розуму може бути сприйнята як виклик. Імовірно, селяни, наголошуючи на своїх неосвіченості й темноті, підкреслювали тим існуючу соціальну диференціацію та власне лояльне до неї ставлення. Насправді ж вони поважали гарних хазяїв, умілих майстрів,



музик, оповідачів, своїх же братів-хліборобів, котрі знали грамоту і орієнтувалися у законах та охоче використовували їхні вміння. Але разом із тим селяни досить насторожено й відчужено ставилися до тих своїх односельців, які занадто виділялися із загалу багатством, хистом чи знаннями<sup>53</sup>.

Крім того, не завжди вони навчалися грамоти в офіційно діючих школах. Траплялося, що їх дітей учили навчені в свій час освічені наставники з селянського середовища, що не мали належних повноважень займатися педагогічною діяльністю. Так, у грудні 1849 р. Волинське губернське правління повідомляло про проведення розслідування в справі про однодворців Богацького, Крайльського і вільного хлібороба Сарновського, котрі навчали дітей на Волинській губернії, не маючи на це належного дозволу<sup>54</sup>. Причому самі наставники у свій час отримали досить непогану освіту. Адже серед їх учнів були не лише діти селян, а й чиновників та військових<sup>55</sup>.

Варто зазначити, що в даний період основним і першочерговим завданням вважалося навчання селян не лише грамоти, а передусім — передових форм ведення сільського господарства, а також необхідних ремесел. Це пояснювалося тим, що саме життя, розвиток наукових знань та техніки змушували поміщиків господарювати по-новому, бо низька продуктивність і невивідність кріпосної праці унеможлилювали масштабне використання сільськогосподарських машин без проведення вкрай необхідних реформ та чи не в першу чергу у сфері освіти. Адже чимало поміщиків нарікало на неможливість офіційно й законним шляхом замість звичних селянам сохи і ціпа та дати хліборобам більш ефективний плуг Гранже чи Смаля, або ж іншу техніку, покликану полегшити їх працю. Серед основних перешкод для модернізації сільського господарства чи не найбільшою було те, що селяни не були підготовлені до застосування та належного обслуговування й ремонту новітньої відповідної техніки. За відсутністю кваліфікованих механіків слюсарі, або ковалі у маєтках поміщиків нерідко своїми невмілими діями призводили до її остаточної поломки і неможливості подальшої експлуатації. Тому істотно посилювалася потреба в технічно освічених майстрах для обслуговування задіяних у господарстві машин. Особливо необхідні були сільськогосподарська техніка та майстри, здатні її обслуговувати й ремонтувати, в малонаселених степових районах України. Досить гостро відчувалася там і віддаленість ливарних та механічних підприємств. А у Катеринославській губернії введення в ужиток передової сільськогосподарської техніки гальмувалося високими на неї цінами, а також недостатньою кількістю кваліфікованих майстрів, які були здатні здійснювати її технічне обслуговування<sup>56</sup>.

Таким чином, уже у першій половині XIX ст. багато хто усвідомлював необхідність використання в сільськогосподарській сфері техніки, котра б полегшила працю на землі й зробила господарювання на ній більш ефективним і прибутковим. Наприклад, Варфоломій Шевченко згадуючи свої бесіди зі своїм уславленим родичем, наголошував: «Їздячи зі мною по роботах, Тарас завсіди пильнував звертати мою увагу, щоб якомога більш заводити машин, щоб якомога менш робили людські руки, а більш пара»<sup>57</sup>.

Тому-то в даний період й стали засновуватися навчальні заклади, учні котрих готувалися б до ефективного господарювання на землі, в якому б знайшлося місце й належне використання відповідної техніки.

У справі становлення сільськогосподарської освіти в масштабах всієї Російської імперії істотний внесок належав Землеробській школі Московського товариства сільського господарства, заснованої 1822 р. З перших днів свого існування до цього навчального закладу приймалися представники усіх станів.

Серед випускників школи були й вихідці з селян, котрі застосовували набуті знання, працюючи в Україні. Серед них був колишній кріпак князя Барятинського О.Б. Демкін. У численних маєтках свого пана він виконував обов'язки конторника, землеміра, архітектора, вчителя, землероба та комісіонера з 1830 по 1853 рр. з трирічною перервою, коли управляв маєтком неподалік від Одеси площею в 28 000 десятин. Саме там він влаштував широкомасштабне й ефективне землеробство, зайнявся розведенням мериносових овець, отари яких завдяки його зусиллям зросли до 19 000 голів, табуни коней й стада рогатої худоби, в безводному степу облаштував штучні водосховища, насадив два великих садки й розвів плантації диких дерев, а також побудував училище.

Випускники Землеробської школи створювали зразкові господарства на придбаних землях. Так, один з них, Т.І. Веснін, після 13-ти років служби управителем у поміщиків, придбав у Волинській губернії землю, щоб налагодити ефективне господарство там, де такого не існувало<sup>58</sup>.

Нерідко також самі поміщики піклувалися не лише про навчання селян грамоти, а й про отримання ними вкрай необхідних сільськогосподарських знань і ремісничих навиків. Нерідко вони самі засновували та утримували власним коштом в своїх маєтках навчальні заклади, в котрих могли навчатися всі бажаючі з числа кріпаків. Чи не найпершою з них була школа, відкрита 1785 р. в маєтку А.Чепи у с. Чепурківці на Полтавщині.

На початку XIX ст. (1801 р.) було засновано відповідний навчальний заклад в маєтку В. Кочубея в с. Диканьці на Полтавщині. Діяли подібні школи також на Харківщині — в маєтках О. Щербініна у с. Бабаях, Осипова в с. Бшинині й Соловійова у с. Каплунівці, а також дві — на землях Шереметьєва. Причому школи, що існували у маєтках останнього, мали своїм основним завданням підготовку кваліфікованих службовців для маєткової адміністрації<sup>59</sup>.

В 1804 р. В. Каразін у родовому маєтку Кручик на Харківщині відкрив школу для своїх селян; учні її, що демонстрували визначні здібності, отримували волю з умовою внесення згодом за себе викупу<sup>60</sup>. Даний навчальний заклад став широко відомим під час учителювання в ньому у 1809–1821 рр. Г. Зайченка, котрий після закінчення Богодухівської повітової школи за кошти й під керівництвом поміщика підготувався до педагогічної діяльності. Шкільний комітет Харківського університету цілком заслужено визнав його найкращим учителем в однойменній окрузі й двічі письмово висловив йому подяку за сумлінну та плідну працю з навчання дітей, а згодом видав йому грошову винагороду в сумі 450 руб.

В. Каразін багато вкладав у створену ним школу сил та коштів. Він був добре обізнаний з працями Й. Песталоцці й листувався з його послідовником — швейцарським педагогом Ем. Фелленбергом, який 1804 р. заснував у власному маєтку в Гохвіллі неподалік Берна навчальний заклад, учні якого поєднували навчання з сільськогосподарською практикою. В. Каразін, впроваджуючи ідеї останнього в реалії своєї Вітчизни, планував спрямувати навчання в заснованій ним школі так, щоб не відривати її учнів від хліборобства<sup>61</sup>.

У своєму маєтку в Конотопському повіті Чернігівської губернії 1845 р. Д. Кандиба заснував механічно-ремісничу практичну школу, яка проіснувала до його смерті у 1847 р. До неї приймалися всі бажаючі віком від 14-ти до 22-х років, з числа міщан та селян усіх категорій.

П'ять учнів із міщан, переважно діти машиністів та художників, мали навчатися безкоштовно, за рахунок закладу, а за решту сорок учнів — дітей кріпаків, плату в розмірі 30 руб. сріблом, плату мали вносити їх поміщики<sup>62</sup>.

Навчальна програма школи була досить ґрунтовною. До основних предметів, що вивчалися, входили Закон Божий (короткий катехізис та церковний спів), російська мова (читання гражданського та церковного друку й чистописання), математика (чотири арифметичні дії з простими іменованими числами, цифрами й обрахунки на рахівниці), малювання (креслення геометричних фігур із натури — найбільш уживаних машин, за допомогою циркуля та лінійки, а також зняття на план місцевості) та бухгалтерія (правила для розцінки фабричних та ремісничих виробів, складання розрахунків та кошторисів, зразки рахівництва)<sup>63</sup>. До практичних навичок, котрі мали засвоїти учні, належали: машинні, млинарські, столярні, токарні, каретні, колісні, вазові, ковальські, слюсарні, мідні, обойні, ливарні, малярні, кам'яні, пічні, гончарні, шкіряні, кушнірські, лимарські, швецькі, кравецькі, ткацькі, мармурові та ліпні<sup>64</sup>. У школі передбачалося чотирирічне навчання для грамотних учнів й п'ятирічне — для неписьменних. Бажаючим дозволялося залишитися у закладі і після завершення навчання ще на рік — для безкоштовного засвоєння додаткових навичок та вмій<sup>65</sup>.

Навчальною базою школи були місцева бібліотека й музеум, що представляв собою зібрання моделей, знарядь та машин.

1859 р було засновано відповідні навчальні заклади для селянських дітей також у с. Осламово (відкрита місцевим поміщиком І. Ге для навчання їх читанню, письму та арифметиці)<sup>66</sup> та с. Андрушках, що належали поміщику Бентковському<sup>67</sup>.

При нагоді поміщики відправляли своїх кріпаків «у науку». Так, П.Г. Галаган направив своїх дворових — 24-річного Г. Безлюдю, 19-річного В. Шкакульського, 26-річного Д. Дмитренка й 27-річного С. Маринченка навчатися ремеслам до Санкт-Петербургу<sup>68</sup>. Причому, посилаючи своїх кріпаків на навчання, поміщики піклувалися про своїх підданих, про що свідчили відповідні договори та розписки. Так, П.Г. Галаган укладав угоди з ніжинською гречанкою М. Савицькою про утримання в її домі дітей з числа дворових, які були віддані ним на навчання. На 22 червня 1846 р. за першу третину року на забезпечення їх

було витрачено 72 руб. 44½ копійки сріблом<sup>69</sup>. А наступного, 1847 р., на 22 червня, — відповідно 75 руб.<sup>70</sup>.

Батько відомого цензора, історика російської літератури, О. Нікітенка, Василь також отримав освіту завдяки своєму поміщику. Коли йому було одинадцять років, хлопця було відправлено з рідного села до Москви, де його прийняли до славнозвісної співочої капели Шереметєвих. При капелі існувала школа, в котрій діти-співачи могли ще й навчатися грамоті. Таким чином, Василь не лише отримав можливість навчатися й багато читати, а й вивчив французьку мову. По досягненні ж ним 17-ти років обдарованого й освіченого не лише музично кріпака було відправлено додому, де він зайняв у маєтківській адміністрації досить високу, на думку його сина, посаду старшого писаря<sup>71</sup>.

Грамотні й підприємливі селяни, зокрема кріпаки, користувалися пошаною й довірою своїх поміщиків. Так, на службі можновладців Нечасєвих знаходився дворовий Максим. Одним із його основних обов'язків була реалізація хліба на різних південних ринках. Це було справою не з простих: треба було прибути на місце, дочекатися прибуття товару, брати участь в його розгрузці та збереженні, а також у подальших транспортуванні й реалізації. Долучався Максим й до продажу овечої вовни та льону. Більше того, кріпак, з відома й дозволу свого пана, особисто продавав доручений йому товар та отримував за нього виручені гроші. При потребі він досить часто приїжджав у справах до Одеси й майже проживав у місті постійно, тобто користувався досить-таки великою довірою поміщика<sup>72</sup>. Щоб заслужити її, однієї лише підприємливості було недостатньо: Максим мав розбиратися в цінах на той чи інший товар й та їх коливаннях на ринку, і бути достатньо грамотним, щоб оформляти, при потребі, укладені торговельні угоди й готувати поміщику необхідні фінансові та звітні документи.

Більше того, підтримувалося не лише прагнення селян до знань, а й їх досягнення. Приміром, на найвищому рівні заохочувалися старанність державних селян на ниві громадської служби та удосконалення сільського господарства<sup>73</sup>. За успіхи, досягнуті ними, вони нагороджувалися срібною медаллю з надписом «за старанність», а за поліпшення й удосконалення у сфері сільського господарства — такою ж, із надписом «за корисне». Ті ж з селян, що відзначилися, працюючи у фабричній чи заводській промисловості, а також у ремісничих майстернях, — нагороджувалися золотою медаллю<sup>74</sup>.

Не забували поміщики й про надання селянам можливості навчатися грамоти. Бажаючі навіть із кріпаків мали реальну нагоду реалізувати це своє прагнення. Деякі з них навчалися самотужки. Так, син кріпака І. Савченко згадував про свою родину: «Батько мій простий селянин-маляр. Малярному ремеслу він був навчений за наказом поміщика М., який і тримав його при своєму дворі для різноманітних малярних робіт. Перебуваючи при малярах-інтелігентах, батько мій самостійно навчився читати, а також почав й писати по друкованому, не скорописом, а в'язю. ...Коли кріпосне право відійшло у минуле, то він у свої записки вніс багато пам'ятних епізодів з часів кріпацтва, очевидцем яких він був. На жаль, записки ці згоріли...»<sup>75</sup>.

У багатьох із селян була реальна можливість віддавати своїх дітей в науку. Так, лише у Полтавській губернії 1803 р. діяла 81 парафіяльна школа, в яких навчалися 738 учнів; з них 34 дитини були з родин казенних, й ще 21 — з власницьких кріпаків<sup>76</sup>.

Засновувалися також навчальні заклади й приватними особами. Один з них було відкрито 1837 р. у тій же Полтавській губернії козаком Хвостиковим, котрий у свій час закінчив сім класів гімназії. Маючи в своєму розпорядженні необхідні кошти, він зібрав у своїй школі 45 учнів, яких навчав особисто. Невдовзі кількість дітей, що навчалися в нього, зросло удвічі, — до 90, після чого учитель власним же коштом збудував для закладу окреме приміщення<sup>77</sup>.

Нерідко траплялося, що поміщики самі віддавали своїх селян-підданих у навчання. Іноді вони не шкодували коштів для науки своїх кріпаків, посилали їх навчатися до Санкт-Петербургу, Москви, іноді — до вищих навчальних закладів, зокрема у Академію художеств<sup>78</sup>. Нерідко відповідний набір дворових, здійснюваний за вимогою поміщика, проводився з метою підготовки із них спеціалістів у різних галузях<sup>79</sup>.

Яскравим прикладом такого ставлення поміщика до своїх підданих стала доля революціонера-народника, члена Виконавчого комітету «Народної волі», одного з організаторів убивства Олександра II А. Желябова. Народжений в родині кріпаків-дворових, ази науки він отримав від свого дідуся по матері, Г.Т. Фролова, котрий навчав онука читати. Дізнавшись про це, поміщик Нелідов, до кріпаків якого належала родина хлопчика, вирішив продовжити його навчання. 1860 р. Желябова було зараховано до Керченського повітового училища, пізніше перетвореного на класичну гімназію, котру той закінчив зі срібною медаллю<sup>80</sup>. На досягнутому майбутній революціонер-народник не зупинився. 1869 р. він вступив на юридичний факультет Новоросійського університету в Одесі, навчання в якому не завершив через те, що 1871 р. його було виключено за участь у студентському русі й вислано з міста. Незважаючи на те, що клопотання Желябова про відновлення в університеті не було задоволене, сам народоволець, значною мірою завдяки прихильному ставленню до нього поміщика, котрий посприяв у його освітніх прагненнях, досяг досить непоганих успіхів. Вимушений заробляти на життя приватними уроками, колишній кріпак-дворовий А. Желябов із жовтня 1873 р. оселився у домі гласного Одеської міської думи й члена міської управи С. Яхненка, де й займався навчанням його дочок, з одною з яких — Ольгою — пізніше й одружився<sup>81</sup>.

Селяни-кріпаки при бажанні могли отримати освіту і за відсутності згоди на це свого поміщика. Приміром, кріпак-мешканець Вінницького повіту Подільської губернії С. Олійничук початкові знання отримав у дячка сусіднього села Улядівки. Навчившись у нього читати й писати, він, приховавши своє походження й назвавшись дворянином С. Ленкевичем, 1818 р. став вихованцем Подільської гімназії, що знаходилась у Вінниці. Не обмежившись знаннями, отриманими в останній, С. Олійничук 1833 р. слухав уроки словесності у Могилівській духовній семінарії, а з 20 жовтня того ж року й до середини наступного пройшов курс навчання за програмою підготовки вчителів для парафіяльних училищ при Вітебській семінарії<sup>82</sup>.

Він, таким чином, отримав досить непогану освіту. С. Олійничук, окрім російської, української, польської та, ймовірно, білоруської мов, володів ще й французькою і латинською. При арешті у нього було конфісковано 20 російських та 5 французьких книг<sup>83</sup>.

Селяни при бажанні могли отримувати найрізноманітнішу освіту, в тому числі й — музичну. В Україні існувала налагоджена система підготовки кобзарів, бандуристів і лірників<sup>84</sup>, серед котрих визначне місце зайняв син кріпака Остап Вересай. Уродженець с. Калюжинці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Срібнянський р-н Чернігівської області), він успадкував любов до музики від свого батька, що був незрячим та заробляв на прожиття грою на скрипці.

Незважаючи на те, що репертуар Вересая порівняно з іншими кобзарями, був порівняно невеликим (він складався з шести дум: «Як три брати з Азова втікали», «Отчим», «Невольницька», «Про бурю на Чорному морі», «Про вдову і трьох синів», «Дума про Хведора Безрідного»; декількох сатиричних, гумористичних та релігійних пісень, а також досить популярної в той час пісні «Про правду й неправду»), музичний та виконавський талант сина кріпака не залишилися без уваги та належної оцінки не лише у співвітчизників а й за кордоном<sup>85</sup>. Іноземним приїжджим, які слухали Остапа Вересая, зокрема французькому професорові, пізніше міністру освіти Франції А. Рамбо, французькому професору Л. Леже, міністру освіти Сербії С. Новаковичу, професору з Відня В. Ягічу, українські пісні у його талановитому виконанні відкрили Україну, її історію та душу її народу. Луї Леже під впливом виконаних кобзарем пісень став активно пропагувати у себе на Батьківщині — Франції українську культуру, й навіть почав читати курс української мови. Професор Оксфордського університету В. Морфілл, який також слухав Остапа Вересая, зазначав, що у виконаних ним думках було дуже багато цінностей. А відомий австрійський поет Р.М. Рільке, що бачив Вересая у 1889 році, відтворив його образ в оповіданні «Пісня про правду»<sup>86</sup>.

Рівень музичної підготовки селян нерідко був досить високим. Існувало чимало кріпосних оркестрів, з якими виступали найвідоміші західноєвропейські музиканти. Так, з кріпосним струнно-духовим оркестром О.М. Будлянського виступали німецький віолончеліст та композитор, засновник школи віолончелістів в Німеччині, професор Паризької консерваторії, а згодом й соліст короля пруського Б. Ромберг<sup>87</sup> та його співвітчизник, композитор і піаніст, відомий представник династії німецьких музикантів, що нараховувала кілька поколінь, Ф. Ріс<sup>88</sup>. Капельмейстером же оркестру був славетний Дж. Альбертіні<sup>89</sup>.

Траплялося, що уславлені композитори вперше слухали свої твори у виконанні оркестрів, що склалися із кріпосних селян. Наприклад, влітку 1838 р. під час одного з візитів до Г.С. Гарновського, що мешкав у своєму маєтку Качанівці на Чернігівщині, один з основоположників російської класичної музики М. Глінка у виконанні місцевого кріпосного оркестру вперше прослухав увертюру й перші частини своєї опери «Руслан і Людмила»<sup>90</sup>.

Відіграли значну роль селяни, зокрема кріпосні, — й у становленні та розвитку українського театру. У першій половині XIX ст. талановиті актори з кріпаків вступали до перших стаціонарних й мандрівних труп, найвідомішими з яких були театри під керівництвом І. Котляревського в Полтаві й Г. Квітки-Основ'яненка у Харкові. З вітчизняних мандрівних кріпосних театрів найвизначнішими були трупи Д. Ширая, котра однією з перших стала гастролювати великими містами України, в тому числі й у Києві<sup>91</sup>, В. Хорвата та І. Штейна<sup>92</sup>.

Не були відірвані селяни і від медичних знань. Приміром, селянин із містечка Павлочі Сквирського повіту І. Куліш направив офіційну скаргу на представників місцевої економічної управи, які не виплатили йому зароблені 20 руб. сріблом й 17 корців хліба за виконання ним обов'язків фельдшера<sup>93</sup>.

Не була чужою для них й література, яка проникала у їх середовище від церкви й школи, від родин, які зберігали духовну старовину, а також любителів усього нового, що привозили книги з міст, котрі їм доводилося відвідувати<sup>94</sup>.

Для селянської культури характерним було тісне взаємопроникнення писемності та літератури. Серед творів, які можна було знайти у селян, й котрі формували общинні чи особисті бібліотеки, істотну частину становили рукописні книги. Одночасно вказані рукописи створювались на основі книжкової друкованої продукції попереднього періоду. Книгописна діяльність супроводжувалась відбором різноманітних творів й уривків з них відповідно до інтересів та потреб селянина-переписувача, або замовника, об'єднанням творів й фрагментів у збірники й межувала з літературним процесом<sup>95</sup>.

Існувало немало рукописних книг, що мали відповідні надписи, які розкривали попередній шлях проникнення їх у селянське середовище й їх читання (а не просто зберігання) у XIX ст. Поступово у цей же час в село потрапляло дедалі більше друкованої продукції. Серед передплатників газет і журналів, альманахів та історичних творів усе частіше з'являлися саме селяни. Формувалися окремі селянські бібліотеки із придбаних книг, що включали белетристику, релігійно-моральні твори, довідники та науково-популярні видання.

Особливою пошаною книги користувалися в селян-старообрядців, про що свідчили їх спогади: «У кожному домі багато образів та книг. Образи виключно візантійського письма. В різних золочених кіотах, у срібних та бісерних окладах. В ікон красиві оклади. Книги церковнослов'янською мовою: обов'язково — Псалтир і Часослов, а у більш грамотних — Четьї-Мінеї та повчання Іоанна Златоуста»<sup>96</sup>.

Поширювались серед селян також художня література й поетичні твори. Діти читали переважно казки. Молодь любила повісті, оповідання й романи. Практично всі читачі-селяни цінували гумор в літературі. Загальним був також інтерес селян до книга з вітчизняної історії.

Поширення серед селян набули зокрема твори О. Пушкіна<sup>97</sup>, котрі користувались особливою любов'ю. Вони нерідко купували їх видання, рекомендували й передавали один одному<sup>98</sup>.

Знайомі були селяни також із життям та творчістю видатного кріпосного інтелігента — Тараса Шевченка<sup>99</sup>. Поезія великого Кобзаря, перекази про нього

були досить поширені у їх середовищі, що не могло не вплинути на формування світогляду та творчості ряду вітчизняних письменників, зокрема І. Нечуя-Левицького, який був сином сільського священника. Майбутній письменник рано познайомився з «Кобзарем» Шевченка (у його батька була досить багата бібліотека, в котрій, очевидно, окрім нього, було ще й чимало історичних праць, присвячених минулому України)<sup>100</sup>. Також він з дитинства неодноразово слухав розповіді селян про великого Кобзаря. «Ще як я був малим хлопцем, — згадував І. Нечуй-Левицький, — я чув про Шевченка, тоді в нас по селах скрізь говорили про його»<sup>101</sup>.

Ті, кому випадала нагода спостерігати за життям селян, відзначали, що багато з них залюбки слухали читання. Грамотні з них практично завжди любили спочатку прослухати книгу перед тим, як узятися її читати, й читали набагато охочіше тоді, коли вже прослухали той чи інший твір<sup>102</sup>. Це може бути пояснено тією обставиною, що при самостійному читанні для частини селян сам механізм його був непростим. Тому значна частка активної уваги таких читачів витрачалася саме на подолання цієї складності. Зміст твору засвоювався гірше, ніж при слуханні його читання, коли розуміння останнього полегшувалося інтонацією голосу того, хто читав. Саме тому селяни нерідко значно охочіше брали читати ті книги, котрі їм вже були прочитані вголос. Будучи знайомим зі змістом твору в цілому, сільський читач засвоював його в деталях при самостійному читанні, незважаючи на труднощі самого цього процесу<sup>103</sup>.

Книги були доступними для селян: нерідко їх ціна була невисокою. Крім того, видавалися так звані «дешеві бібліотеки», вартість книжок яких була достатньо низькою. Так, М. Сумцов відзначав, що за обсягом «Кобзар» Т. Шевченка був невеликим, й його цілком можна було видати у вартості повного видання творів М. Лермонтова вартістю в 35 коп.<sup>104</sup>

Варто зазначити, що селяни були не лише пасивними читачами, а й активно долучалися до літературної праці. Вихідцям з їх середовища належать записки<sup>105</sup> (на жаль, не всі з них дійшли до нас<sup>106</sup>), спогади<sup>107</sup>, щоденники та автобіографії, котрі витримували не одне перевидання<sup>108</sup>. Перу кріпака Семена Олійничука належав незакінчений рукопис написаної ним самим книги «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской, то есть губерний Киевской, Каменец-Подольской и Житомир-Волынской про свое житье-бытье»<sup>109</sup>, обсяг якого становив 158 сторінок<sup>110</sup>. Твір складався з уривків, написаних літературною мовою й фактично являв собою оповідання, звернення до читачів й звернення до подій минулого. Іноді його автором використовувалась форма бесіди; час від часу Олійничуком в уста лірників і подорожніх вставлялися найрізноманітніші пісні та казки. Свою книгу кріпосний він писав на основі оповідань, дум та спогадів XVII–XVIII ст.<sup>111</sup>

Не можна не згадати також й «Кобзаря» Тараса Шевченка. Вихід друком цієї невеликої за обсягом книги для подальшого розвитку української літератури важко переоцінити. Автор славетної збірки поезій подолав одномірність та обмеженість тієї ролі, котру до того часу відігравала вітчизняна література, й спростував точку зору В. Белінського та його однодумців про нездатність мови українських селян передавати витончені думки та почуття<sup>112</sup>.



Таким чином, можна стверджувати, що культура українського селянства у першій половині XIX ст. не обмежувалася елементарною грамотністю. Нерідко селяни, в тому числі й кріпаки, були досить освіченими людьми та мали реальну нагоду вибитися з підневільного становища й зайняти досить високе становище у суспільній ієрархії. Так, вихідці з кріпаків Т. Шевченко, Ф. Солнцев та О. Нікітенко удостоїлись звання академіка, котре передбачало можливість отримання особистого дворянства, а у таблиці про ранги прирівнювалося до чину штатського генерала<sup>113</sup>.

Селянам здобути освіту самим, а також віддати «в науку» своїх дітей, нерідко було досить непросто. Недостатня кількість шкіл, поступова русифікація навчального процесу, дефіцит підручників, необхідність позбавляти заради навчання своє господарство вкрай необхідних робочих рук, — все це, здавалось би, не дозволяло багатьом з них реалізувати свої прагнення до науки. Однак, незважаючи на труднощі, чимало селян, докладаючи значних зусиль, мали реальну можливість досягти успіху на цій ниві.

Зростання освітнього й культурного рівня багатьох вихідців з селянського середовища наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. спостерігалось воно не лише завдяки їх особистим якостям та прагненню до науки. Соціальна структура суспільства Російської імперії, до складу якої входила й значна частина українських земель, була достатньо гнучкою, а, значить, давала можливість тим обдарованим селянам, котрі прагнули реалізувати свої обдарування й, таким чином, досягти певних висот, підійматися часом досить високо по соціальній драбині.

Сприяла відкриттю нових можливостей для селян та підвищенню їх освітнього й культурного рівня й досить прагматична офіційна політика в сфері народної освіти, котра проводилася в досліджуваний період і була націлена у першу чергу не лише на навчання останніх грамоті, а й на освоєння ними прогресивних на той час методів ведення сільського господарства, прищеплення вміння працювати з новітньою сільськогосподарською технікою належного її обслуговування, а також відповідних ремісничих навичок. Необхідність застосування нових умінь господарювання в аграрному секторі, потреба у розширеному використанні та належному обслуговуванні сільськогосподарської техніки сприяли відкриттю навчальних закладів, учні яких, серед яких були й селяни, у тому числі й кріпосні, отримували б відповідні навички. Потреба у кваліфікованих та грамотних представниках маєткової адміністрації та вмілих ремісниках змушувала багатьох поміщиків засновувати школи на місцях, або ж віддавати своїх селян у навчання за межі своїх маєтків.

На жаль, далеко не всі селяни отримували можливість реалізувати своє прагнення до навчання, а також одержані від цього можливості. Однак ситуацію, що склалася наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. навряд чи можливо назвати безнадійною. У формуванні вітчизняної інтелігенції значну роль відіграли саме вихідці із селян. Сформувалася й так звана кріпосна інтелігенція, внесок котрої в культурний розвиток українського народу був досить значним.

<sup>1</sup> *Семевский В.* Крестьяне в царствовании императрицы Екатерины II. В 2-х т. — СПб., 1881–1901; *Его же.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. В 2-х т. — СПб., 1888.

<sup>2</sup> *Милорадович В.* Життьє-бытьє лубенского крестьянина. — К., 1904; Народ про Кобилицю. Збірник фольклорних творів. — К., 1968; Культура і побут населення України. — К., 1991; Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. — К., 1993; Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991.

<sup>3</sup> *Гуржій І.О.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К., 1958.

<sup>4</sup> *Слабеев І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). — К., 1965.

<sup>5</sup> *Гуржій І.О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років ХУІІІ ст. до 1861 р.). — К., 1958; *Його ж.* Повстання селян в Турбаях (1789–1793). — К., 1950; *Добровольський Л.* З київської «козаччини» 1855 р. — М., 1915; *Иконников В.С.* Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826–1827 гг. В связи с событиями того времени (по архивным материалам). — СПб., 1905.

<sup>6</sup> Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1978; Селянський рух на Україні. 1826–1849. Збірник документів і матеріалів. — К., 1985; Селянський рух на Україні. 1850–1861 рр. Збірник документів і матеріалів. — К., 1988; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. — К., 1949.

<sup>7</sup> Устим Кармалюк. Збірник документів. — К., 1948; Народ про Кобилицю. Збірник фольклорних творів. — К., 1968.

<sup>8</sup> *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. В 2-х т. — М.-Л., 1946–1958; *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. — К., 1989.

<sup>9</sup> *Андреев Е.* Школьное дело в России. — СПб., 1882; *Богатиков Н.* Сборник статей по вопросам школьного воспитания. — К., 1891; *Перерва В.* Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX — початку XX ст. — Біла Церква, 2008.

<sup>10</sup> *Благовидов Ф.* Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра I. — Казань, 1891; *Князьков С.А., Сербов Н.И.* Очерк истории народного образования в России до реформ Александра II. — М., 1910; Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила. — СПб., 1899–1900; *Остроумов М.А.* Современное положение народного образования в отношении к религии. — СПб., 1908; *Фальборк Г., Чернолуцкий Г.* Народное образование в России. — СПб., 1901; *Юзефович Б.* Статті по вопросам народного образования. — СПб., 1901.

<sup>11</sup> *Костикова М.Н.* Вероисповедная политика Министерства Народного Просвещения Российской империи в XIX веке. — СПб., 2001; *Ее же.* Обучение религии в российской системе образования XIX века. — Владивосток, 2001.

<sup>12</sup> *Розов Н.Н.* Зачем, кому и какая рукописная книга нужна была в России XVI–XIX столетий // Вопросы истории. — 1970. — №6. — С. 215–217.

<sup>13</sup> *Голин Р.* «Напиши хоч едно слово своєе рученьков...»: листування селян Дрогобищини і стереотипи народної культури кінця XIX — початку XX ст. // Дрогобицький

красназничий збірник. — Дрогобич, 2009. — Вип. 13. — С. 351–361; *Його ж.* «И с сушого сердца и с души»: селянський лист як мовно-літературне та історико-культурне значення // *Діалектологічні студії. 4. школи, постаті, проблеми.* — Л., 2004. — С. 332–352.

<sup>14</sup> *Мирошниченко П.Я.* Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.). — Донецк, 1999.

<sup>15</sup> *Громыко М.М.* Мир русской деревни. — М., 1991.

<sup>16</sup> *Генин Л.Б.* Крестьянские жалобы первой половины XIX в. как исторический источник (по материалам Государственного архива Ярославской области) // *Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сборник статей к 75-летию академика Николая Михайловича Дружинина.* — М., 1961. — С.164–171.

<sup>17</sup> *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — С. 76.

<sup>18</sup> *Никитенко А.В.* Записки и дневник (1826–1877). В 3-х т. — СПб., 1893. — Т. 1. — С. 20.

<sup>19</sup> Там же. — С. 2–3.

<sup>20</sup> Справжнє ім'я — Явдоха Микитівна Сивак.

<sup>21</sup> *Пісні Явдохи Зуїхи.* Записав Гнат Танцюра. — К., 1965; *Пісні Явдохи Зуїхи.* — К., 1965; *Червінчук І.* Явдоха Зуїха наспівала 1008 пісень // <http://gazeta.ua/post/330734>.

<sup>22</sup> *Митці України.* Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 272.

<sup>23</sup> *Иер. Ф-ль.* Из воспоминаний отшельника к-ской пустыни // *Киевская Старина.* — 1887. — № 2. — С. 727–728.

<sup>24</sup> *Крестьянин-массон.* Сообщ. А. Мёрдер // Там же. — 1904. — № 2. — С. 51–52.

<sup>25</sup> *Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період.* — К., 1963. — С. 280–283.

<sup>26</sup> *Бобкова В.* Мудрість народного слова // Там само. — С. 5.

<sup>27</sup> *Українські народні прислів'я та приказки.* — С. 8.

<sup>28</sup> *Никитенко А.В.* Указ. соч. — Т. 1. — С. 32.

<sup>29</sup> *Иер. Ф-ль.* Указ. соч. — С. 724–725.

<sup>30</sup> *Громыко М.М.* Мир русской деревни. — С. 171.

<sup>31</sup> Цит. за: *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. — К., 2001. — С. 327.

<sup>32</sup> *Вільшанська О.Л.* Культура українського села // *Історія українського селянства. Нариси в 2-х т.* Т. 1. — К., 2006. — С. 341.

<sup>33</sup> Там само. — С. 340.

<sup>34</sup> Там само.

<sup>35</sup> [http://geo.ladimir.kiev.ua/pq/dic/a--PRIKHODSKIE\\_UTCHILISCHA](http://geo.ladimir.kiev.ua/pq/dic/a--PRIKHODSKIE_UTCHILISCHA).

<sup>36</sup> ЦДДА. — Ф. 127. — Оп. 705. — Спр. 1208.

<sup>37</sup> *Перерва В.* Вказ. праця. — С. 15.

<sup>38</sup> ЦДДА. — Ф. 127. — Оп. 705. — Спр. 1208. — Арк. 2.

<sup>39</sup> Там само. — Арк. 1–2.

- <sup>40</sup> Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 2003. — С. 65.
- <sup>41</sup> Никитенко А.В. Указ. соч. — Т. 1. — С. 6.
- <sup>42</sup> Громыко М.М. Указ. соч. — С. 171.
- <sup>43</sup> ЦДІА. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 168. — Арк. 1–1зв.
- <sup>44</sup> Перерва В. Вказ. праця. — С. 13, 17.
- <sup>45</sup> Никитенко А.В. Указ. соч. — Т. 1. — С. 20.
- <sup>46</sup> Иер. Ф-ль. Указ. соч. — С. 725–726.
- <sup>47</sup> Там же. — С. 726.
- <sup>48</sup> Вільшанська О.Л. Вказ. праця. — С. 340.
- <sup>49</sup> Перерва В. Вказ. пр. — С. 16.
- <sup>50</sup> Вільшанська О.Л. Вказ. праця. — С. 341.
- <sup>51</sup> ЦДІА. — Ф. 442. — Оп. 39. — Спр. 2. — Арк. 13–17.
- <sup>52</sup> Громыко М.М. Указ. соч. — С. 169.
- <sup>53</sup> Вільшанська О.Л. Вказ. праця. — С. 343.
- <sup>54</sup> ЦДІА. — Ф. 442. — Оп. 160. — Спр. 634б. — чч. 31, 46.
- <sup>55</sup> Там само. — ч. 46. — Арк. 4зв.
- <sup>56</sup> Ясман З.Д. Крепостные таланты и сельскохозяйственные машины // Вопросы истории. — 1969. — № 4. — С. 212–213.
- <sup>57</sup> Шевченко В.Г. Споминки про Тараса Григоровича Шевченка // Тарас Шевченко. Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах. — К., 1964. — С. 357.
- <sup>58</sup> Там же. — С. 171.
- <sup>59</sup> Сірополко С. Вказ. праця. — С. 332.
- <sup>60</sup> Вільшанська О.Л. Вказ. праця. — С. 341.
- <sup>61</sup> Сірополко С. Вказ. праця. — С. 332.
- <sup>62</sup> Ясман З.Д. Крепостные таланты... — С. 214.
- <sup>63</sup> ЦДІА. — Ф. 707. — Оп. 11. — Спр. 72. — Арк. 2–2зв.
- <sup>64</sup> Там само. — Арк. 3–3зв.
- <sup>65</sup> Там само. — Арк. 5.
- <sup>66</sup> ЦДІА. — Ф. 442. — Оп. 809. — Спр. 21. — Арк. 1–16.
- <sup>67</sup> Там само. — Ф. 127. — Оп. 798. — Спр. 106.
- <sup>68</sup> Там само. — Ф. 1475. — Оп. 1. — Спр. 1399. — Арк. 1а.
- <sup>69</sup> Там само. — Спр. 1422. — Арк. 4.
- <sup>70</sup> Там само. — Арк. 12.
- <sup>71</sup> Никитенко А.В. Указ. соч. — Т. 1. — С. 1–5.
- <sup>72</sup> Гордуновський О.М. Організація, розвиток й напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. — Черкаси, 2010. — С. 180–182.

- <sup>73</sup> ЦДІА. — Ф. 442. — Оп. 720. — Спр. 27. — Арк. 157.
- <sup>74</sup> Там само. — Арк. 158.
- <sup>75</sup> *Савченко І.* Отрывок из записок бывшего крепостного // Киевская старина. — 1899. — № 8. — С. 57.
- <sup>76</sup> *Сірополко С.* Вказ. пр. — С. 328.
- <sup>77</sup> *Познанский В.В.* Очерк формирования русской национальной культуры. Первая половина XIX века. — М., 1975. — С. 187.
- <sup>78</sup> *Коц Е.С.* Крепостная интеллигенция. — Л., 1926. — С. 22.
- <sup>79</sup> Там же. — С. 197.
- <sup>80</sup> Желябов Андрей Иванович // <http://ru.wikipedia.org/wiki/%C6%E5%EB%FF%E1%EE%E2>.
- <sup>81</sup> *Головков Г.* Женское лицо русской революции // <http://www.beenergy.ru/tema/61750-gennadij-golovkov-zhenskoe-lico-russkojj.html>.
- <sup>82</sup> *Дробчак Г.Ю.* До біографії селянина-вільнодумця С.М.Олійничука // Український історичний журнал. — 1973. — № 8. — С. 122–123.
- <sup>83</sup> *Мирошниченко П.Я.* Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.). — Донецк, 1999. — С. 185.
- <sup>84</sup> *Жеплинський Б.* Коротка історія кобзарства в Україні. — Л., 2000; *Кушнет В.* Старцтво: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX — початок XX ст.). — К., 2007.
- <sup>85</sup> *Варварцев М.М.* Остап Вересай у перших італійських публікаціях // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 3. — С. 57–60; *Зорівчак Р.* Англійська преса про Остапа Вересая // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 179–180.
- <sup>86</sup> Вересай Остап Микитович // <http://uk.wikipedia.org/wiki/Вересай>.
- <sup>87</sup> Ромберг Бернгхард // <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
- <sup>88</sup> Рис Фердинанд // [http://ru.wikipedia.org/wiki/Фердинанд\\_Рис](http://ru.wikipedia.org/wiki/Фердинанд_Рис).
- <sup>89</sup> Митці України. Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 93.
- <sup>90</sup> Там само. — С. 570.
- <sup>91</sup> Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 371.
- <sup>92</sup> <http://www.arcua.org/itvk/nrt>.
- <sup>93</sup> ЦДІА. — Ф. 442. — Оп. 163. — Спр. 207. — Арк. 1.
- <sup>94</sup> *Громыко М.М.* Указ. соч. — С. 169.
- <sup>95</sup> Там же. — С. 178.
- <sup>96</sup> Воспоминания старообрядки Марии Ивановны Поляковой // *Таранец С.* Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. — К., 2004. — С. 267.
- <sup>97</sup> ЦДІА. — Ф. 2052. — Оп. 1. — Спр. 1285.
- <sup>98</sup> *Громыко М.М.* Указ. соч. — С. 190.
- <sup>99</sup> *Біляшівський М.Ф.* Розповіді селян с. Пекарів про Т.Г.Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 308–318.
- <sup>100</sup> *Крутікова Н.* Майстер української прози (з життя народного) // *Нечуй-Левицький І.С.* Твори. В 2-х т. Т. 1. — К., 1977. — С. 6–7.

- <sup>101</sup> *Нечуй-Левицький І.С.* Зібрання творів у десяти томах. Т. 10. — К., 1968. — С. 17.
- <sup>102</sup> Читатели из народа и поэзия Кулиша // Киевская старина. — 1898. — Т. LX. — С. 89.
- <sup>103</sup> Там же.
- <sup>104</sup> *Сумцов Н.Ф.* О мотивах поэзии Т.Г.Шевченко // Киевская старина. — 1898. — №». — С. 211.
- <sup>105</sup> *Никитенко А.В.* Указ. соч. В 3-х т. — СПб., 1893.
- <sup>106</sup> *Савченко И.* Указ. соч. — С. 57.
- <sup>107</sup> *Иер. Ф-ль.* Указ. соч. — С. 717–760.
- <sup>108</sup> *Шевченко Т.Г.* Дневник. Автобиография. Автографы. — К., 1972.
- <sup>109</sup> Частково, у фрагментах твір не раз видавався: Витяг з твору *Семена Олійничука* «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской, то есть Киевской, Каменец-Подольской и Житомир-Волынской губерний про свое житье и бытие» // Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. — С. 318–321; *Щеголев П.Е.* Семен Олейничук // Былое. — 1906. — №4. — С. 107–124.
- <sup>110</sup> *Муштенко С.* Вослед Радищеву восславил он свободу // <http://zn.ua/articles/49442>.
- <sup>111</sup> *Муштенко С.* Украинский Радищев. Семен Олейничук — таинственный узник Шлиссельбургской крепости // <http://www.day.kiev.ua/187955/>.
- <sup>112</sup> *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991. — С. 211.
- <sup>113</sup> *Унгурян О.* «Родственники и друзья собирались похоронить Тараса Григорьевича Шевченко в Киеве. Обсуждались три места: Щекавицкая гора, Аскольдова могила и Выдубицкий монастырь. Исполнилось 150 лет со дня смерти великого украинского поэта // Факты и комментарии. — 2011. — 12 марта. — С. 7.